

UOT 631.8

DAĞLIQ ŞİRVAN ZONASI (ŞAMAXI RAYONU TİMSALINDA) ÜZÜMALTİ TORPAQLARININ AQROEKOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

N.M.Qasimov

Üzümçülük və Şərabçılıq Elmi Tədqiqat İnstitutu

Açar sözlər: Dağlıq Şirvan, torpaq, Böyük Qafqaz, qəhvəyi və s

Torpaq əmələgətirən süxurların tərkibi yamacların rütubətliyi və meyliliyindən asılı olaraq qonur dağ-meşə və qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarının tipik, yuyulmuş yarım tipləri orta qalınlıqlı və yuxa növləri əmələ gəlir. Aşağı meşə qurşağında antropogen təsir altında meşələrin kolluqlarla əvəz olunması nəticəsində meşəsiz yamaqlarda bozqırlaşmış qəhvəyi torpaqlar inkişaf etmişdir. Vaxtı ilə meşə sahəsi ilə örtülü olan ərazilər indi kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi üçün əkilir. Üzümaltı torpaqlarının öyrənilməsi, tədqiq edilməsi vacib məsələlərdəndir. Gələcəkdə ərzaq çatışmamazlığının aradan qaldırılması, təbii qida probleminin həlli üçün Dağlıq Şirvan zonasında üzüm bitkisinin becərilməsi aktualdır.

Torpağın ekoloji mühitini qorumaq, məhsuldarlığını artırmaq, pozulmuş münbit qatını bərpa etmək üçün müxtəlif elmi tədqiqatlar aparılması aktualdır. Uzun illər ərzində dağ ətəyi ərazilərdə kənd təsərrüfatında müxtəlif bitkilər altında istifadə olunan torpaq tipləri qonur dağ-meşə və qəhvəyi dağ-meşə torpaq tipləri altında becərilmişdir. Yüksək məhsul əldə etmək üçün mineral gübrələrdən daha çox istifadə edilməsi nəticəsində torpaqda yığılıb qalmış zərərli kimyəvi torpağın ekoloji mühitini pozmuşdur. Bu səbəbdən Dağlıq Şirvan düzlərindəki suvarılan və antropogen təsirlərə məruz qalmış regionun torpaqlarından istifadə edən, torpaq sahibləri becərdikləri üzümaltı torpaq sahələrindən bol məhsul və ekoloji sağlam qida əldə etmək üçün müasir aqrotexniki tədbirlər işi aparılmalıdır. Aqrar sektorun inkişaf etdirilməsi ölkədə ərzaq bolluğunun yaradılmasında, daxili tələbatın ödənilməsində,

daimi iş yerlərinin açılmasında və ixrac gücünün artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat ərazisi Böyük Qafqazın cənub-şərq ətkələri və Şirvan düzündə yerləşir. Şamaxı rayonu ərazisində dəniz səviyyəsində hündür 900-1800 m yüksəklikdə, sahəsi 6.06 min km² olan Dağlıq Şirvan ölkə ərazisinin 7%-ni əhatə edir. Bütünlüklə Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub və cənub-şərq yamaqlarında yerləşən Şamaxı rayonunun təbiəti füsunkar və cəlbedicidir. Şamaxı rayonu şimaldan Baş Qafqaz silsiləsinin suayrıcısı ilə, qərbdən Ağsu aşrımı ilə cənubi qərbdən Ləngəbiz silsiləsi, cənubdan Küdrü-Şirvan düzü ilə cənub-şərqdən Qobustan yaylası ilə şərqdən isə Pirsaat çayı boyu sərhədlənir. İnzibati ərazi bölgüsü şimaldan Quba, şimali-şərqdən Xızı, şərqdən Qobustan, cənubdan Hacıqabul, cənub-qərb və qərbdən Ağsu, qərbdən və şimali-qərbdən İsmayıl rayonları həmsərhəddir.

Rayon ərazisinin təxminən 80 faizdən çoxu aşağı və orta zonada yerləşir. Qalan ərazi isə dəniz səviyyəsindən 1500 metrə qədər yüksəklikdə olan səfalı Pirqulu və yüksək dağlıq zonasında yerləşir. Rayon mərkəzinin özü isə dəniz səviyyəsindən hündürlüyü təxminən 1050 metr olan Pidrəki dağının yamacında yerləşir. Ümumiyyətlə, Şamaxı rayonunun ərazisinin dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 135 metrədən 2500 metrə qədər dəyişir. Ən yüksək ərazi Gülümdostu zirvəsi hesab olunur.

İnzibati rayonun ümumi ərazisi 154691 hektardır. Məhsuldar torpaqların ümumi sahəsi 112500 hektar, kənd təsərrüfatına yararsız torpaqların sahəsi 29897 hektar, heyvandarlıq üçün otlaqların sahəsi 40226 hektar, meşə torpaqları 12300 hektar, üzüm bağlarının ümumi sahəsi 375 hektardır.

Ərazinin adı	Sahəsi ha
heyvandarlıq üçün otlaqlar	402226
meşə torpaqları	12300
üzüm bağları	375
kənd təsərrüfatına yararsız torpaqlar	29897

Şamaxı rayonunda hazırda 375 hektar ərazidə üzüm bağları salınıb. Onun 309 hektarı texniki üzüm növləri, 66 hektarı isə süfrə üzümü bağlarıdır. Şamaxıda olan əlverişli mühit, iqlim şəraiti üzüm bitkisinin becərilməsi üçün ideal regiondur. Ərazinin dəniz səviyyəsindən yüksəklikdə yerləşməsi, illik

yağıntılardan miqdarı, temperatur göstəriciləri və bu yerlərdən götürülən torpaq nümunələrinin laboratoriyalarda aparılan analizləri Şamaxıda yüksək keyfiyyətli nadir üzüm növlərinin yetişdirilməsinin mümkünlüyünə əsas verir. Onlar

mövcud normativlər əsasında lazımı aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsi yolu ilə əkilib.

Dağlıq Şirvan Zonasında torpaqların əmələgəlmə şəraiti: torpaqəmələgətirən süxurların tərkibindən və geoloji quruluşundan, bitki örtüyündən, iqlim şəraitindən, antropogen amillərin və insanın təsərrüfat fəaliyyətindən əmələ gəlmişdir. Böyük Qafqaz meşəsinin aşağı qurşağında yağıntılardan nisbətən azalması və buxarlanmanın bir qədər artması ilə qəhvəyi torpaqlar üzərində kserofil palıd meşələrin və kolluqların yayılmasına səbəb olan su rejimi dövrünü əmələ gəlmişdir. Torpaq əmələgətirən süxurların tərkibi yamaqların rütubətliyi və meyilliyindən asılı olaraq qonur dağ-meşə və qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarının tipik, yuyulmuş yarım tipləri orta qalınlıqlı və yuxa növləri əmələ gəlir. Aşağı meşə qurşağında antropogen təsir altında meşələrin kolluqlarla əvəz olunması nəticəsində meşəsiz yamaqlarda bozqırılmış qəhvəyi torpaqlar inkişaf etmişdir.

Tədqiqat obyektini seçdiyimiz Dağlıq Şirvan Zonası (Şamağı rayonu təmsalında) ərazisi daxilində qəhvəyi dağ-meşə tip və yarım tipləri yayılmışdır. Qəhvəyi dağ meşə torpaqlarının inkişaf etdiyi kserofil meşə və kolluqların iqlimi Aralıq dənizi iqliminə xeyli yaxındır. Dağlıq Şirvan Zonasında meşəaltının və kserofil bitkilərin olduğu ərazilər və ot örtüyünün yaxşı inkişaf etdiyi, rütubətlənmənin kifayət qədər olmadığı işıqlı palıd-vələs meşələri altında qəhvəyi-meşə torpaqları özünün tipik inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olur. Qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarının daha quru variantları püstə-ardıc formasiyalarından ibarət arid seyrək meşələr altında da inkişaf etmişdir.

Bozqırılmış dağ qəhvəyi torpaqlar Dağlıq Şirvan Zonasında müəyyən hissələrdə yayılmış torpaqlar içərisində bozqırılmış dağ qəhvəyi torpaqlar da xeyli sahə tutur. Bu torpaqlar əsas etibarilə meşə zonasının aşağı sərhəddində və vaxtilə meşə altında olan torpaqlar bozqırılmış qəhvəyi dağ-meşə torpaqları kimi müəyyən edilmişdir. Vaxtı ilə meşə örtüyü altında olan bu torpaqları insanlar kənd təsərrüfatında istifadə etmək məqsədi ilə meşədən azad etmiş və bu şəkildə salmışlar. Bunun təbii ki, nəticəsi olaraq həmin torpaqlarda torpaqəmələgəlmə prosesinin istiqaməti meşə tipindən bozqır torpaqəmələgəlmə şəraitinə keçmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, meşə örtüyünün aşağı sərhəddinin çəkilməsi ilə əlaqədar olaraq belə sahələrdə kol və sıx ot bitkiləri məskən salır və çox vaxtı çim qatı əmələ gətirməsi diqqəti cəlb edir.

Ərazidə alçaq dağlıq və dağətəyi sahələrdə bozqırılmış qəhvəyi torpaqların geniş yayılması quru meşələrinin landşaftının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir.

Bozqırılmış torpaqlar üçün xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, burada torpaqəmələgəlmənin getməsi rütubətli şəraitdən xeyli quraq şəraitə keçir. Bu cür torpaqlarda meşə talalarında, seyrək meşələr arasında ayrı-ayrı ləkələr şəklində rast gəlmək mümkündür. Ümumiyyətlə bozqırılma prosesi meşə bitkilərinin çöl formasiyalar ilə əvəz olunmasında və torpaq səthində ot formasiyasının güclənməsinə səbəb olmuşdur.

Dağ bozqırılmış qəhvəyi torpaqlar dənəvari - topavari, bəzən qozvari strukturalı olmaqla ağır gillicəli və gilli mexaniki tərkibi ilə səciyyəlidir. Üzümlü torpaqlarının profillərinin çox vaxt skeletli olduğunu görürük. Təsvir etdiyimiz bu torpaqlarda humus qatının qalınlığı 40-50 sm və hətta bəzən 60sm-ə çatır. Ümumi humusun miqdarı əkin qatında 4,6% bəzən 7% təşkil edir. Ümumi humus ehtiyatı bir metrlik qatda hər hektara orta hesabla 332 ton, yarım metrlik qatda isə 211 ton təşkil edir. Həmin torpaqlar azot ehtiyatından da xeyli zəngindir. Azot ehtiyatı yarım metrlik qatda hər hektara orta hesabla 12-15 ton arasında tərəddüd edir. Bu torpaqların profili səthdən karbonatlıdır. Bu torpaqlar əsaslarla doymuş əsaslar içərisində kalsium kationu üstünlük təşkil edir. Dağ bozqırılmış qəhvəyi torpaqlar üst qatlarda neytral, aşağı qatlarda isə zəif qələvi və qələvi reaksiya ilə əvəz olunur. Dağ bozqırılmış qəhvəyi torpaqlar meşə torpaqlarına nisbətən xeyli perspektiv əhəmiyyətə malikdir, xüsusilə bu torpaqlarda meyillik dərəcələri imkan verən, iri massivlər şəklində sahələr dəmyə əkinçiliyi üçün üzümaltı torpaqlar kimi istifadə edilir.

Qəhvəyi dağ-meşə torpaqlarının Azərbaycan ərazisində tip kimi ayrılması S.A.Zaxarova məxsusdur. H.Ə.Əliyev Böyük Qafqazın şərq və şimal-şərq yamaqlarında meşə zolağının quraq hissələrində gilli şistlərin və başqa süxurların üzərində inkişaf etmiş qəhvəyi torpaqlar tipini ayırmışdır. H.Ə.Əliyev tərəfindən qəhvəyi dağ-meşə torpaqlar aşağıdakı yarım tiplərə ayrılmışdır. Tipik qəhvəyi dağ-meşə; seyrək meşəliklər altında qəhvəyi dağ-meşə; bozqırılmış qəhvəyi dağ-meşə; qədimdən mədənilənmiş qəhvəyi bağ torpaqlar; cəmənlənməmiş meşə torpaqları. Q.A.Salamov Böyük Qafqazı bioiqlim şəraitindən asılı olaraq belə ki rütubətli iqlimdən quraqlığa doğru qəhvəyi torpaqların yayılma arealının şimal-qərbdən, cənub-şərqə, və şimal-şərqə doğru genişləndiyini aşkar etmişdir. Q.A.Salamov qəhvəyi dağ-meşə torpaqların morfoloji xüsusiyyətləri, torpaqəmələgəlmə şəraitini, fiziki-kimyəvi xassələri, mikromorfologiyasını, maneroloji tərkibi, bitki örtüyünün xarakteri və antropogen amilləri, meşələrin tipləri və digər xüsusiyyətləri nəzərə alaraq aşağıdakı yarım tiplərə ayırmışdır:

Dağlıq Şirvan Zonasında yuyulmuş qəhvəyi, tipik qəhvəyi və karbonatlı qəhvəyi torpaqlar bu ərazidə daha xarakterikdir. Tədqiqat ərazisinin qəhvəyi dağ-meşə torpaqları üzrə toplanmış ədəbiyyat və fond materialları, aparılmış çöl tədqiqatları nəticəsində əldə edilmişdir.

Yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yarım-tipi-dəniz səviyyəsindən 1000-1200 m hündürlükdə müxtəlif baxarlı rütubətli yamaclarda yayılmışdır. Bu torpaqlar palıd-vələs mezofil meşə örtüyü altında əmələ gəlmişdir. Bu torpaqlar əsasən paleogen dövrünün qırmızı karbonatlı gillərinin aşınma məhsulları, təbaşir dövrünün əhəngdaşı və mergelləri üzərində, palıd-vələs meşələrinin qalın meşə döşənəyi altında formalaşmışdır. Şamaxı rayonun ərazisində yuyulmuş qəhvəyi dağ-meşə torpaqları daha geniş yayılmışdır.

Bu meşələrdə ot örtüyünün inkişafı ağacların sıxlığından və işıqlanma dərəcəsindən çox asılıdır. Yuyulmuş dağ-qəhvəyi torpaqlar əsasən, işıqlı meşələr zonasının daha hündür hissəsini əhatə edərək, qonur dağ-meşə torpaqlarla həmsərhədlənir. Bu torpaqlar üçünyuyulma su rejimi xarakterikdir. Subtropik torpaqəməlgəlmə şəraiti bu torpaqların morfoloji quruluşuna öz güclü təsirini göstərmişdir. Şamaxı rayonun düzənlik və dağətəyi qurşaqlarında, əsasən, bozqır və yarımşəhra bitkiləri yayılmışdır. Tədqiqat zonasında yarımşəhra bitkiləri dəniz səviyyəsindən 200 m yüksəkliklərə qədər yayılmışdır. Çökəklər və geniş çay dərələri üzrə yarımşəhra bitkiləri 400-500 m yüksəkliklərə qədər yayılır.

Tipik qəhvəyi dağ-meşə torpaqları adətən palıd meşələri altında zəif meşə döşənəyinə malik, aydın ifadə olunmuş qəhvəyi rəngi, humusun kifayət qədər miqdarı və profil boyu bərabər paylanması, neytral və zəif qələvi reaksiyası, yüksək udma

tutumuna və gilləşmə əlamətlərinə malik xüsusiyyətləri ilə seçilir. qalın və yuxa profilə, müxtəlif karbonatlıq dərəcəsinə malik tipik qəhvəyi dağ-meşə torpaqları meşə zonasının aşağı zolağında, bozqır yaylanın ayrı-ayrı hissələrində rast gəlinir.

Bozqırlaşmış dağ-qəhvəyi torpaqların əmələ gəlməsi və formalaşması hidrometrik şəraitin dəyişməsi, bitki örtüyünün təkamül nəticəsində təbii əvəzlənməsi, insanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə (meşələrin qırılması, yanğınlar), eroziya prosesləri və s ilə əlaqədardır. Şamaxı rayonun ərazisində bozqırlaşmış torpaqlara daha çox orta və alçaq dağların cənub yamaclarında, 300-1000 m yüksəklikdə rast gəlinir. Bu torpaqlar kolların, müxtəlif otların altında (yamaclarda) və proluvial çınqıllı çöküntülər (dağətəyi düzənliklərdə) üzərində inkişaf etmişdir. Bozqırlaşmış dağ-qəhvəyi torpaqlar əsasən taxıl, meyvə bağları, örüş, biçənək, meşəlik və s kimi istifadə olunur. Yamacların meşəsizləşmə dərəcəsi və eroziya proseslərinin təsirindən bozqırlaşmış dağ-qəhvəyi torpaqların orta və yuxa qalınlıqlı növlərinə rast gəlinir. Torpağın əsas xassəsi münbitliyidir. Münbitlik torpağın bitkini normal yaşaması vacibdir.

İnsanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində meşələrin qırılması və meşə talalarının otlaq yerlərinə çevrilməsi və mal-qaranın otarılması dağ zonasında torpaqəməlgəlmə prosesinin istiqamətini dəyişərək, bir sıra mənfi proseslərin, o cümlədən eroziyanın inkişafına, sellərin təkrarlığının artmasına gətirib çıxarmışdır. Dağ kəndlərinin ətrafında meşələrin hədsiz miqdarda qırılması nəticəsində güclü antropogen eroziya prosesləri güclənmişdir. Bu torpaqlar yayılmış dik yamaclarda təbii bitki zolaqları saxlamaq şərti ilə terraslar düzəltmək məqsəduyğundur. Həm də burada eroziya prosesinə qarşı mübarizə tədbirləri nəzərdən qaçırılmamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Bakı: Elm, 1998, 281s.
2. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Azərbaycan meşələri. Bakı: Elm, 2002.472 s.
3. Məmmədov Q.Ş. Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm, 2007, 664 s.
4. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycan torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. Dağ Şirvan kadastr rayonu. Bakı: 1998, s.189...190.
5. Hüseynova G.A. Böyük Qafqazın Cənub yamacının meşə torpaqlarının ekoloji qiymətləndirilməsi. biol.elml.namiz.alimlik dərəcəsi almaq üçün dis-nin avtoreferatı, Bakı: 2007, 19 s.
6. Həsənova R.A. Şamaxı rayonu qonur dağ-meşə torpaqlarının bioekoloji xüsusiyyətləri. AMEA-nın Torpaqşünaslıq və Aqrokimya əsərlər toplusu XVIII-cild. s 315...319.

Agroecological characters of vinelands in mountainous shirvan zone (as an example of Shamakhi)

SUMMARY

Key words: *forests, Great Caucasus, Upland Shirvan Zone*

The water regime period which is a reason for spreading of xerophyl oak forests, and bushes on brown soils by relatively decrease of rainfalls and increase of evaporated in the low zone of the forest in the Great Caucasus is formed. The soil forming rocks structure forms typical, leached subtypes, middle dense and thin kinds of the brown mountain-forest and brown mountain-forest soils depending on humidity and inclination of the rocks, steppe brown soils developed on the forestless slopes as a result of replacement of forests by the bushes under an anthropogenic influence in the low forest zone. The zones, which were covered with the forest area cultivated to grow agricultural crops, studying, investigation of the vine lands are one of the important problems. The grape plant drawing is urgent to solve natural nutrition problem to prevent food shortage in the Upland Shirvan Zone in future.

**Агроэкологические особенности почв, используемых под
виноградником горной ширванской зоны
(на примере Шамахинского района)**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: *Большого Кавказа, горно-лесные, коричневые горно-лесные*

Сравнительное уменьшение осадков и некоторое увеличение испарения в нижнем поясе леса Большого Кавказа привело к возникновению круговорота водного режима и распространением ксерофитных дубовых лесов и кустарников на коричневых почвах.

Состав пород образующих почву, в зависимости от влажности и наклонности склонов образуют бурые горно-лесные и коричневые горно-лесные почвы типичные, выщелоченные подтипы средней мощности и маломощные виды.

Под антропогенным воздействием превращение лесов в кустарники в нижнем поясе леса приводят к развитию деградированных коричневых почв. Ранее территории, покрытые лесами, в настоящее время используются для выращивания сельскохозяйственных продуктов.

Изучение и исследование почв, используемых, под виноградником является, одной из важных задач. В будущем для решения проблем, связанных с нехваткой продовольствия, натуральной пищи является актуальным использование Горной зоны Ширвана для выращивания винограда.